

УДК 343.1

Гідулянова Є. М., к.ю.н., доцент кафедри кримінального процесу НУ «ОЮА»

Окремі особливості прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: постановлення вироку

Стаття присвячена дослідженню рівня забезпеченості кримінальним процесуальним законодавством України вимог максимальної індивідуалізації, ефективності та обґрунтованості рішень щодо неповнолітніх, які потрапили у конфлікт із законом. Проаналізований механізм прийняття процесуальних рішень у формі вироків щодо неповнолітніх. Висловлені пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: неповнолітні, гарантії, постановлення вироку, громадський вихователь, кримінальна юстиція щодо неповнолітніх.

Статья посвящена исследованию уровня обеспеченности уголовным процессуальным законодательством Украины требований максимальной индивидуализации, эффективности и обоснованности решений в отношении несовершеннолетних, вступивших в конфликт с законом. Проанализирован механизм принятия процессуальных решений в форме приговоров в отношении несовершеннолетних. Высказаны предложения по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: несовершеннолетние, гарантии, вынесение приговора, общественный воспитатель, уголовная юстиция в отношении несовершеннолетних.

The article is devoted to the level of providing of the criminal procedural legislation of Ukraine demands maximum individualization, efficiency and validity of decisions concerning juveniles who are in conflict with the law. We have analyzed the mechanisms of decision-making in the form of judgments for juveniles. It is suggested to improve current legislation.

We have analyzed the mechanisms of decision-making in the form of judgments for juveniles.

Keywords: juvenile, guarantee, judgment, public educator, criminal justice for juveniles.

Постановка проблеми. Процесуальна діяльність по кримінальній справі складається, значною мірою, з прийняття процесуальних рішень і проведення процесуальних дій та по суті має закінчуватись прийняттям остаточних процесуальних рішень. Значення таких рішень постає у тому, що вони мають загальнообов'язковий характер, а тому для них встановлені вимоги щодо законності, обґрунтованості та вмотивованості. З урахуванням особливого статусу неповнолітніх у кримінальному провадженні, для забезпечення ефективності реалізації винесення щодо них процесуальних рішень вельми важливим уявляється дослідження механізму їх прийняття, а особливо механізму прийняття процесуальних рішень, постановлених у формі вироку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх приділяла увагу значна кількість вчених процесуалістів, серед яких М. С. Строгович, Г. П. Саркісянц, Ю. І. Стецовського Г. З. Анашкін, Л. О. Богословська, П. Д. Біленчук, В. Д. Бринцев, Л. В. Головка, І. І. Дудоров, А. Я. Дубинський, А. В. Іщенко, А. Ф. Коні, М. В. Костицький, Л. Д. Кокорев, М. Т. Чверткін, М. О. Чельцов, В. В. Леоненко, А. В. Титаренко, Г. О. Омельченко, А. Б. Романюк, А. Є. Голубєв, В. М. Бурдін, О.В. Бец, О.Ю. Хахуцяк. Проте, рівень наукової дослідженості питань процесуального механізму винесення вироків щодо неповнолітніх уявляється недостатнім, оскільки не всі аспекти проблематики достатньо вивчені, більшість з досліджень ґрунтуються

на застарілому законодавстві й узагальненнях слідчої та судової практики минулих років або висвітлюють лише загальні положення проблеми.

Метою цієї статті є дослідження процесуального механізму винесення вироків щодо неповнолітніх в ході кримінального судочинства, визначення його етапів, особливостей, перспектив розвитку законодавства у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Схвалена Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597 Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні визначає основні напрями розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. Її метою є побудова повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, яка має забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою. З урахуванням мети кримінального провадження щодо неповнолітніх, законом закріплені особливі підхід до неповнолітніх правопорушників, що передбачає застосування інших, відмінних від тих, які застосовуються до дорослих, форм реалізації кримінальної відповідальності та особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх, які мають полягати у тому числі у особливостях прийняття процесуальних рішень [1].

Одним з найважливіших рішень суду щодо неповнолітніх є вирок. Вирок суду ухвалюється в судовому засіданні з питань винуватості обвинуваченого та призначення або не призначення йому покарання, тобто вирішення обвинувачення по суті. Винесення вироку (обвинувального або виправдувального), як прийняття інших процесуальних рішень в кримінальному провадженні полягає в тому, щоб встановити фактичні обставини справи, вибрати та проаналізувати норми права, встановити відповідність між нормативними умовами прийняття рішення та встановленими фактичними обставинами і вирішити справу у формі правозастосовного акту [2, с. 13].

Механізм винесення вироків щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні має свої особливості, пов'язані насамперед із особливостями неповнолітніх обвинувачених як суб'єктів кримінально-процесуального права, метою судочинства щодо яких є не стільки покарання, скільки пошук найбільш ефективних шляхів виправлення та перевиховання, що до речі відповідає вимогам міжнародно-правових актів, положень Концепції Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006 – 2016 роки» та Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні.

Чинне законодавство встановлює можливість постановлення щодо неповнолітніх як обвинувальних, так і виправдувальних вироків. При цьому під час постановлення обвинувального вироку щодо неповнолітнього кримінальне законодавство передбачає особливості призначення покарання щодо неповнолітніх, а також особливості звільнення від покарання та його відбування (Розділ XV Загальної частини КК України).

Проаналізуємо зазначені особливості крізь призму процесуального механізму винесення вироків щодо неповнолітніх.

Взагалі у механізмі прийняття рішень в кримінальному провадженні можливо умовно виділити три етапи: 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) встановлення нормативної основи справи; 3) вибір та формулювання процесуального рішення, тобто застосування конкретних процесуальних норм до встановлених фактичних обставин справи.

Перший етап здійснюється за допомогою доказування в кримінальному провадженні та згідно з правилами, встановленими кримінально-процесуальним законом щодо джерел доказів, що можуть бути використані для встановлення фактичних обставин справи, властивостей доказів, предмету доказування, способів збирання

доказів, правил їх оцінки тощо.

Суть процесуального рішення, цілі для яких воно вноситься, їх місце у системі судочинства, умови, при яких закон дозволяє приймати конкретне рішення, свідчать про відмінність у колі фактів, що мають бути встановлені по справі для прийняття певного рішення, і в ступені доведеності цих фактів. При цьому очевидно, що кожна обставина, що має значення для справи, має бути доведена зібраною необхідною і достатньою сукупністю доказів, отриманих у порядку, встановленому КПК України [2, с. 14-16].

Розглядаючи особливості доказування щодо неповнолітніх слід насамперед звернути увагу на особливості предмету доказування за цією категорією справ, які згідно ст. 485 КПК України полягають у необхідності встановлення під час провадження щодо неповнолітніх окрім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, також повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього: його вік, стан здоров'я та рівень розвитку, інших соціально-психологічні риси особи, відповідності рівня розвитку неповнолітнього його можливості усвідомлювати значення своїх дій і керуванню ними; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умов життя та виховання неповнолітнього; наявності дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Зазначені вимоги законодавства направлені на забезпечення індивідуалізації заходів впливу на неповнолітнього та покликані максимально сприяти досягненню мети покарання, яка полягає у виправленні неповнолітнього засудженого, його вихованні та соціальній реабілітації. Не встановлення будь-якої з зазначених обставин є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, наслідком якого може стати скасування прийнятого процесуального рішення.

Суд має ретельно і виважено аналізувати відомості, надані представниками служби у справах дітей (кримінальної міліції у справах дітей), іншу інформацію про особу неповнолітнього, отриману під час судового розгляду, пам'ятаючи, що неналежне встановлення таких відомостей всупереч вимогам статей 485, 487 КПК перешкоджає виконанню судом передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 65 КК законодавчої вимоги щодо всебічного з'ясування обставин, які характеризують особу винного (суд не повинен обмежуватись обставинами, безпосередньо пов'язаними із вчиненням злочину) та щодо призначення покарання, необхідного і достатнього для виправлення особи і запобігання новим злочинам (ч. 2 ст. 65 КК) [3].

Не зайвим уявляється й зазначити на необхідності з'ясування на цьому етапі питань щодо забезпечення неповнолітньому обвинуваченому під час кримінального провадження, у тому числі під час судового провадження його прав на захист, у тому числі шляхом забезпечення обов'язкової участі захисника, оскільки докази, отримані із порушенням такого права, є недопустимими, а також питань щодо забезпечення інших додаткових процесуальних гарантій неповнолітніх у кримінальному провадженні: участі законного представника, особливостей провадження слідчих дій за участю неповнолітніх, тощо.

Як справедливо зазначає Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму листі «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13, оцінюючи докази та ухвалюючи судові рішення щодо неповнолітнього суд має керуватися принципом найкращих інтересів дитини, встановленим у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини, відповідно до положень глави 29 КПК України та розділу XI КК України. Судам необхідно зважати, що при постановленні вироку щодо неповнолітньої особи вони повинні суворо дотримуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості покарання. Суд має максимально індивідуалізувати покарання, призначаючи його конкретній неповнолітній особі за конкретне кримінальне правопорушення. Вважаючи, що з метою ухвалення справедливого

судового рішення та захисту прав людини і її основоположних свобод суд відповідно до положень ч. 3 ст. 337 КПК має право вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, погіршення становища особи за ініціативою суду не допускається [3].

Другий етап включає встановлення нормативної основи справи, тобто з'ясування правового значення фактичних обставин справи і встановлення відповідних правових підстав для прийняття процесуального рішення по справі. Він включає зіставлення відомостей про фактичні обставини справи з нормативними умовами прийняття рішення і цілями, які мають бути досягнуті цим рішенням; встановлення нормативних підстав прийняття конкретного рішення шляхом аналізу і вибору відповідних правових норм.

При призначенні неповнолітньому покарання слід враховувати, що вік неповнолітньої особи згідно з п. 3 ч. 1 ст. 66 КК є обставиною, яка пом'якшує покарання незалежно від того, чи досяг обвинувачений на час розгляду кримінального провадження повноліття. Зважаючи на конкретні обставини справи, суди повинні враховувати як такі, що пом'якшують покарання, й інші обставини, перелічені у ч. 1 згаданої статті, а також обставини, які хоча й не зазначені у законі, але знижують ступінь суспільної небезпечності злочину чи особи, в тому числі примирення з потерпілим, втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність іншою особою тощо [3].

Слід окремо звернути увагу й на встановлення кримінальним законодавством України окрім загальних правил звільнення особи від кримінальної відповідальності (Розділ IX КК України), що також можуть бути застосовані до неповнолітніх, ще й спеціального порядку звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. При постановленні вироку суду необхідно додатково розглянути наявність підстав для застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру. На думку Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, правильним вбачається у разі обвинувачення неповнолітнього у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості застосовувати, незважаючи на відсутність відповідного клопотання прокурора, не кримінальне покарання, а примусові заходи виховного характеру в порядку, передбаченому ч. 3 ст. 497 КПК [3]. У даному випадку йдеться про звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

У той же час, слід зазначити, що акцент, зроблений на можливості і необхідності дослідження в наведених випадках питань щодо застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру жодним чином не обмежує необхідності з'ясування судом питань, пов'язаних із дослідженням наявності підстав для звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності за загальними підставами.

Крім того, слід зазначити, що КК України передбачає і можливість застосування до неповнолітніх звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Так, неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання (ст. 105 КК України). У цьому випадку йдеться про винесення судом обвинувального вироку із звільненням особи від відбування покарання.

Уявляється, що судам є доцільним кожного разу під час вирішення питань про суті обвинувачення неповнолітнього розглядати питання щодо можливості та доцільності застосування до нього примусових заходів виховного характеру.

Третій етап являє собою безпосередній акт правозастосування, тобто вибір рішення, його формулювання та процесуальне оформлення.

Дотримання матеріального та процесуального закону правозастосовними органами та їх посадовими особами є однією з найголовніших гарантій прийняття законних і обґрунтованих рішень. Цей етап заснований на встановлених фактичних обставинах справи і юридичних нормах, в яких суд дає відповіді на правові питання і виражає державно-владне веління. Форма вироку як документа у кримінальному провадженні знаходиться у нерозривному зв'язку з правовими та моральними вимогами, яким він має відповідати. Хоча чинне кримінальне процесуальне законодавство і не містить окремої норми, присвяченої регламентації особливостей постановлення вироків щодо неповнолітніх, такі особливості передбачені загальними нормами. Так, ст. 368 КПК України містить вимогу про обов'язок суду під час ухвалення вироку щодо неповнолітнього вирішення питання про необхідність призначення неповнолітньому громадського вихователя. Зазначена вимога міститься і в ст. 374 КПК України, що регламентує вимоги до процесуальної форми вироків у кримінальному провадженні.

Інститут громадських вихователів було засновано з метою підвищення ролі громадськості у вихованні неповнолітніх, які вчинили правопорушення. Він має достатню давню історію та був запроваджений ще за часів СРСР. Чинне на сьогодні Положення про громадських вихователів неповнолітніх було затверджене Указом Президії Ради УРСР від 26 серпня 1967 року N 284-VII. Основним завданням громадських вихователів є подання допомоги батькам або особам, що їх замінюють, у перевихованні неповнолітніх правопорушників у дусі поваги і додержання законів і правил громадського співжиття тощо. Інститут громадських вихователів був впроваджений на запобігання бездоглядності, правопорушенням неповнолітніх з метою виправлення і перевиховання засуджених умовно, або до міри покарання, не пов'язаної з позбавленням волі, або стосовно яких виконання вироку до позбавлення волі відстрочено. При призначенні громадського вихователя у кожному окремому випадку мав враховуватись характер правопорушення, вік неповнолітнього, його схильності, інші обставини, а також можливість і згода самого громадського вихователя виконувати покладені на нього обов'язки у тісному контакті з батьками неповнолітнього або особами, що їх замінюють, з громадськими організаціями за місцем навчання, роботи або проживання неповнолітнього, з органами внутрішніх справ (міліцією) та представниками громадськості, які працюють серед неповнолітніх.

Слід зазначити, що чинне на сьогодні Положення про громадських вихователів неповнолітніх є безнадійно застарілим. Воно не містить необхідних механізмів, що визначали би орган, в обов'язки якого входить ведення реєстру осіб, що мають бажання бути громадськими вихователями неповнолітніх, порядку призначення та заміни певного громадського вихователя, механізмів забезпечення виконання громадськими вихователями покладених на них обов'язків. Положення покладає зазначені обов'язки на органи, які на сьогодні вже не існують. КПК України також не містить жодних посилань на те, на який орган покладається виконання судового рішення в частині призначення неповнолітньому громадського вихователя. Зазначене іде у дисонанс із схваленою Указом Президента України від 24 травня 2011 року N 597 Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, що визначає як основний з напрямків розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх - підвищення ролі громадськості у процесі виховання дітей, створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації.

Тож слід сподіватися, що найближчим часом інститут громадських вихователів в

Україні все ж буде відновлений.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Проведене дослідження процесуального механізму винесення вироків щодо неповнолітніх дає підстави вважати, що чинний процесуальний порядок їх ухвалення у більшості не враховує особливостей процесуального положення неповнолітніх обвинувачених як суб'єктів кримінального провадження. Зазначене викликано насамперед відсутністю у КПК України особливої норми, яка визначала би порядок ухвалення вироків щодо неповнолітніх та коло питань, які мають при цьому вирішуватись.

Поряд з тим, що кримінальне процесуальне законодавство передбачає особливості предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, визначаючи розширений, порівняно із загальним, перелік обставин, які підлягають встановленню під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, що є засобом забезпечення максимальної індивідуалізації, ефективності та обгрунтованості рішень щодо неповнолітніх, ним не передбачений обов'язок суду ухвалювати обвинувальний вирок лише за умови встановлення всіх із зазначених обставин. Не повне з'ясування зазначених обставин не визнається істотним порушенням кримінального процесуального закону, за наявності якого судове рішення у будь якому разі підлягає скасуванню. Уявляється, що такий обов'язок повинен бути закріплений шляхом включення цього питання до переліку обставин, які вирішуються судом під час ухвалення вироку щодо неповнолітнього.

Крім зазначеного вважається доцільним включити до переліку обставин, які вирішуються судом під час ухвалення вироку щодо неповнолітнього, питання щодо можливості та доцільності застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру незалежно від наявності відповідних клопотань.

Ще однією вадою чинного законодавства уявляється відсутність можливості суду призначати неповнолітньому громадського вихователя, що фактично перешкоджає втіленню вимог Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні у напрямку підвищення ролі громадськості у процесі виховання дітей, створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ре соціалізації.

Питанню дотримання прав дітей в Україні приділено значну увагу, що відповідає більшості загальновизнаних міжнародних стандартів. Разом з тим, розглядаючи вказане питання в контексті кримінальної юстиції щодо неповнолітніх варто відмітити, що низка положень чинного законодавства потребує суттєвого оновлення відповідно до вимог сучасності та з урахуванням розвитку правової думки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, схвалена Указом Президента України від 24 травня 2011 р. №597/2011 // Урядовий кур'єр, 2011, 06, 02.06.2011 N 99.
2. Аленін Ю.П. Прийняття процесуальних рішень за новим кримінальним процесуальним законодавством України: навч.-метод. посібник / Ю.П. Аленін, В.Г. Пожар, і.В. Гловко та ін.. – Одеса: Фенікс, 2012. – 138с.
3. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» № 223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 // Юридична практика. Судовий вісник, 2013, 08, № 8.